

O‘ZBEK TILI HARAKAT FE‘LLARI

Musaev Islomxon Xodi o‘g‘li,

Alfraganus universiteti

universiteti arab tili o‘qituvchisi

ismusayev94@gmail.com.

tel.: (91) 3229445

Annotatsiya: Mazkur maqola o‘zbek tilidagi harakat fe‘llari, ularning semantik xususiyatlari va grammatik jihatlari haqida batafsil ma‘lumot beradi. Maqolada harakat fe‘llarining qo‘zg‘alish fe‘llari bilan farqlari, ularning grammatik va semantik o‘ziga xosliklari, shuningdek, harakatning boshlanishi va tamomlanishini bildiruvchi fe‘llar tahlil qilinadi. M. Sodiqova va N. K. Dmitrievning fikrlari asosida harakat fe‘llarining stilistik tahlili ham yoritilgan. Shuningdek, maqolada o‘zbek shevalaridagi fonetik o‘zgarishlar, undosh va unli tovushlarning tahlili ham o‘rganilgan. O‘zbek tilining harakat fe‘llariga oid lingvistik xususiyatlari, ularning turli dialektlarda qanday o‘zgarishlarga uchrashi va semantik talqinlari maqolada alohida ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: harakat fe‘llari, semantik xususiyatlar, qo‘zg‘alish fe‘llari, grammatik xususiyatlar, stilistika, sheva, fonetik o‘zgarishlar, undosh tovushlar, unli tovushlar, o‘zbek tili.

Annotation: This article provides detailed information about action verbs in the Uzbek language, their semantic characteristics, and grammatical aspects. It analyzes the differences between action verbs and motion verbs, focusing on their grammatical and semantic peculiarities, as well as verbs that indicate the beginning and completion of an action. The stylistic analysis of action verbs, based on the ideas of M. Sodiqova and N. K. Dmitriev, is also discussed. Additionally, the article examines phonetic changes in Uzbek dialects, with a focus on consonants and vowels. The linguistic features of action verbs in Uzbek, their variations in different dialects, and their semantic interpretations are analyzed in the article.

Keywords: action verbs, semantic features, motion verbs, grammatical characteristics, stylistics, dialect, phonetic changes, consonants, vowels, Uzbek language.

Harakat fe‘llari nutqda katta ahamiyatga ega bo‘lib, professor N. K. Dmitriev u haqida qimmatli fikr bildirgan, harakat fe‘llarini fe‘lning boshqa turlaridan ajratib o‘rganish lozimligini takidlagan. M. Sodiqova harakat fe‘llarining doirasini tahlil qilib, fe‘llarni stilistika nuqtai nazardan talqin qilgan. Haqiqatdan ham, harakat fe‘llari o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lib, unga doir ko‘p masalalar hozirgacha hal bo‘lmagan. Biz bu maqolada harakat fe‘llari haqida to‘xtalamiz.

Yurish-harakat lingvistik tushuncha bo‘lib, u subyektning muayyan makonda oyoqlar yoki transport vositalari yordamida amalga oshiradigan harakatini ifodalash uchun qo‘llaniladi. Subyektning shunday harakatini aks ettiruvchi fe‘llar tilshunoslikda yurish-harakat fe‘llari deb ataladi. Har bir fe‘l u qanday harakatni ifodalashidan qat‘iy nazar, o‘zining leksik ma‘nosiga egadir. O. E. Mavlonberdiyevaning fikricha, so‘zning leksik ma‘nosi tilga bog‘liq bo‘lmagan borliq bilan o‘zaro chambarchas bog‘liqlikda bo‘lib, u ikki ko‘rinishda bo‘ladi: 1) signifikativ ma‘no, 2) denotativ ma‘no. Har bir harakat fe‘li leksemasi boshqa fe‘llardan denotativ ma‘nosi orqali farqlanadi, hamda ular signifikativ ma‘no doirasida birlashadi. So‘zlarning ma‘no jihatidan bunday bog‘langanligi bitta tematik guruhni, bitta semantik maydonni tashkil etadi.

Harakat fe'llarining semantik atfenkalari turlicha. Chunonchi, harakat fe'llarining quzg'alish fe'llaridan farqi shuki, quzg'alish harakat egasini bir o'rindan ikkinchi bir o'ringa o'tishini, kuchayishini bildiradi. Masalan, kelmoq fe'li predmetning yoki odamning aytuvchiga, malum bir abektiga yaqinlashishini, ket fe'li esa uzoqlashishini bildiradi. Harakat fe'llarida harakat egasi bo'lgan predmet o'rin o'zgartirishi mumkin.¹ Masalan, o'rmoq, uzmoq, sanchmoq, otmoq kabi. Harakat fe'llarining qo'zg'alish fe'llaridan ikkinchi farqi- grammatik xususiyatida. Harakat fe'llari o'timli fe'l hisoblanadi va o'zi tegishli bo'lgan obyektini bildiradigan so'zning tushum kelishigida turishini talab etadi. Qo'zg'alish fe'llari esa o'rin-payt, jo'nalish va chiqish kelishijli so'zlar bilan so'z birikmasini hosil qiladi (tushum kelishikli so'zlar bilan kam ishlatiladi).

Harakat fe'llarining semantik xususiyatlari quyidagicha:

Ichish va yeyish harakatini bildiradi: yemoq, ichmoq, nonushta qilmoq, ovqatlanmoq, oshamoq, ko'tarmoq, g'ajimoq, sipqirmoq kabi.

Yaratish va bunyod qilish ma'nolarini bildiradi: bino qilmoq, yaratmoq, qurmoq, bunyod qilmoq, devor kutarmoq, nashr etmoq, chop etmoq, yasamoq, tuzmoq kabi.

Buzish va yemirish ma'nolarini bildiradi: kesmoq, chopmoq, parcha-parcha qilmoq, majaqlamoq kabi.

Jamlamoq va birlashtirmoq harakatini bildiradi: yig'moq, to'plamoq, jamlamoq, birlashmoq, birikmoq, tutashmoq kabi.

Urishish va mushtlashish harakati ma'nolarini bildiradi. Mushtlashmoq, olishmoq, bellashmoq, savalamoq, tepmoq urmoq, yoqalashmoq kabi.

Taqdirlash harakat ma'nolarini bildiradi: mukafotlamoq, taqdirlamoq kabi. O'qish va yozish ma'nolarini qo'llaniladi: yodlamoq, yozmoq, varaqlamoq, ruyhatga olmoq, rasm solmoq kabi.

Paymol qilish, ezish ma'nolarini bildiradi: ezmoq, poymol qilish, toptamoq, qismoq, g'ijimlamoq kabi.

Ushlash va bog'lash ma'nolarini bildiradi: arqonlamoq, bog'lamoq, tutmoq, ushlamoq, zanjirband qilmoq, qo'ltiqlamoq kabi.

Qamash va yopish ma'nolarini bildiradi: bekinmoq, zanjirlamoq, yopmoq, xibsga olmoq kabi.

Bo'shatish va ozod qilish ma'nolarini bildiradi: bushamoq, ozod qilmoq, qutqarmoq, ozodlikka chiqmoq, qutilmoq kabi.

Harakat obyekti bo'lgan predmedning ko'rinishini o'zgartirishga qaratilgan harakatni ifodalovchi fe'llar: bezamoq, buyamoq, pardoqlamoq, sirlamoq, naqshlamoq, boshlamoq, ishga kirishmoq, tamomlamoq, tugallamoq, ado qilmoq kabi.²

Joylashish harakatini bildiradi: o'rnashtirmoq, joylamoq, egallamoq, qoplamoq kabi.

Parvarish qilish harakati ma'nolarini bildiradi: boqmoq, qaramoq, kuzatmoq, parvarish qilmoq, talim bermoq kabi.

¹ G'ulomov A., Tixonov A., Qo'ng'urov R. O'zbek tili morfem lug'ati. – T.: O'qituvchi, 1977.

² Tursunova O. Fonopoetikada qofiya masalasi // O'zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2009. №1.

Rahbarlik qilish harakati ma'nolarini bildiradi: boshqarmoq, idora qilmoq, hokimlik qilmoq, homiy bo'lmoq kabi.

Uchrashuv harakatini bildiradi: duch kelmoq, yuliqmoq, yuzlashmoq, tuqnashmoq, uchramoq kabi.

Qidirish harakati ma'nolari: izlamoq, qidirmoq, axtarmoq kabi

“Qarluq-chigil-uyg‘ur lahjasiga kirgan dialekt va shevalarda oltitadan o‘ntagacha unli tovush bor. Singarmonizmni yo‘qotgan shevalarda 6ta, singarmonizmli shevalarda esa 9-11 ta unli qo‘llanadi. Toshkent shevalarida Ё, e, a, e, o, u Samarqand shevasida Ё, e, z, a, o, u unilari qo‘llangan bo‘lsa, Qo‘qon, Marg‘ilon, Chust, Qarshi, Sariosiyo kabi shevalarda e unlisi bilan birgalikda a unlisi ham uchraydi. (Singarmonizm lotincha unilarning uyg‘unlashuvi demakdir.)

Shimoliy o‘zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11 ta (a,e,a, i, Ё, Ё,, Ё,o, v, u, u) unli mavjud. Qipchoq va o‘g‘uz lahjasidagi shevalarda ham 1 lta unli tovush qayd qilinadi.

O‘zbek shevalaridagi undoshlar haqida. Sof turkiy so‘zlarda b(6), p(n), v(b), t(m), t(t), d(a), s(c), ch(ch), dj(dj), sh(ui), p(n), l(l), r(p), y, k(k), g(r), s, x, q(k), h(x) undoshlari doim iste'molda bor. o‘zlashgan so‘zlarda s undoshi s(ts) bilan, j (sirgaluvchi bolsa ham) undoshi dj kabi tallaffuz qilinadi. f undoshi undov va taklidiy so‘zlarda aynan talaffuz etiladi, o‘zlashgan so‘zlarda esa p, ba‘zan b undoshiga moyil talaffuz qilinadi. H undoshi aksariyat shevalarda x undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o‘zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so‘zlardagi shu tillarga xos bo‘lgan undoshlar shevalarda o‘zbek tili artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.”Shimoliy o‘zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11 ta (a,e,a, i, Ё, Ё,, Ё,o, v, u, u) unli mavjud. Qipchoq va o‘g‘uz lahjasidagi shevalarda ham 1 lta unli tovush qayd qilinadi.³

O‘zbek shevalaridagi undoshlar haqida. Sof turkiy so‘zlarda b(6), p(n), v(b), t(m), t(t), d(a), s(c), ch(ch), dj(dj), sh(ui), p(n), l(l), r(p), y, k(k), g(r), s, x, q(k), h(x) undoshlari doim iste'molda bor. o‘zlashgan so‘zlarda s undoshi s(ts) bilan, j (sirgaluvchi bolsa ham) undoshi dj kabi tallaffuz qilinadi. f undoshi undov va taklidiy so‘zlarda aynan talaffuz etiladi, o‘zlashgan so‘zlarda esa p, ba‘zan b undoshiga moyil talaffuz qilinadi. H undoshi aksariyat shevalarda x undoshi fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o‘zbek shevalarida, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so‘zlardagi shu tillarga xos bo‘lgan undoshlar shevalarda o‘zbek tili artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.⁴

O‘zbek tilidagi til birliklarini variant munosabatida o‘rganish jarayonida o‘zbek shevalari fonologik tizimi ham sistem jihatdan tahlil qilinmoqda.

Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati:

3. G‘ulomov A., Tixonov A., Qo‘ng‘urov R. O‘zbek tili morfem lug‘ati. – T.: O‘qituvchi, 1977.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. –T.: O‘zME, 2002.
5. Abdullayev A.O‘zbek tilida yekspressivlikning ifodalanishi. – T.:Fan, 1983. 6.Tursunova O. Fonopoetikada qofiya masalasi // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2009. №1.
7. Abduazizov A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – T.: O‘qituvchi, 1992.
8. Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi.

³ Tursunova O. Fonopoetikada qofiya masalasi // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2009. №1.

⁴ [Ashirboyev Samixon. O‘ZBEK DIALEKTOLOGIYASI. 16-17-бетлар]